

# «ТАК, МИ ЗНАЄМО, ХТО ТАКИЙ СТАЛІН...»



**Василь Ткаченко**  
доктор історичних наук,  
професор,  
головний науковий співробітник  
Інституту всесвітньої історії  
НАН України,  
м. Київ

Кожен національний нарратив – «загальноприйняте» уявлення про своє історичне минуле – покоїться на ряді засадничих положень. Вони являють собою своєрідні «наріжні камені», що кладуться у підмурівок архітектоніки усїєї подальшої текстової конструкції. На нашу думку, до такої категорії належить така собі скромна фраза із виступу Володимира Путіна на неформальному саміті СНД 20 грудня 2019 року: *«Так, ми знаємо, хто такий Сталін, так, ми дали йому свої оцінки»*. І далі – жодного слова про які ж оцінки йдеться, і хто такий Сталін і що таке сталінізм як феномен у розумінні діючого президента Росії. А між тим у наступному реченні президента думка відразу ж спрямовується в зовсім в інше річище: *«Але думаю, що фактом залишається та обставина, що саме фашистська Німеччина напала 1 вересня 1939 року на Польщу, а 22 червня – на Радянський Союз»* [7].

Такий понятійний перепад викликає низку запитань. Хіба ж напад Німеччини знімає відповідальність Сталіна і його оточення за встановлення тоталітарного режиму, що за характером масових репресій не поступався нацистському Третьому рейху? А до того ж – звідки така послідовність викладених подій: після нападу на Польщу 1 вересня 1939 року, як виявляється, відбувся напад на СРСР 22 червня невідомо якого року (дата року у виступі Путіна не вказується). А куди ж дівся напад СРСР на Польщу 17 вересня 1939 року й спільний парад двох фактичних союзників – Німеччини й СРСР – у Бресті 22 вересня 1939 року?

Щоправда, у підсумковій статті Путіна в американському журналі The National Interest від 18 червня 2020 р. ці упущення уже було дещо підправлено додатковою характеристикою сталінського режиму: *«Сталін і його оточення заслуговують багатьох справедливих звинувачень. Ми пам'ятаємо про злочини режиму проти власного народу і про жахіття масових репресій»*. Однак і на цей раз методика викладу матеріалу принципово не змінилася – після кожного «так» тут же подається «однак»: *«Повторю, радянських керівників можна звинувачувати багато в чому, але не у відсутності розуміння характеру зовнішніх загроз. Вони бачили, що Радянський Союз намагаються залишити один на один з Німеччиною і її союзниками, і діяли, усвідомлюючи цю реальну небезпеку, щоб виграти дорогоцінний час для зміцнення оборони країни»* [11].

Знову важливе запитання зависає в повітрі: чому держави світу намагалися залишити СРСР один на один із Німеччиною? Чому не вірили радянським керівникам і не вбачали в СРСР надійного партнера? У грудневому виступі на саміті СНД пояснення з боку Путіна було простим і однозначним: *«в основі всього, що я наразі показав, безумовно, лежить патологічна русофобія»*, оскільки *«і в минулому, і нині лякають Росією. І царською, і радянською, і сучасною – нічого не змінюється»*. Однак у червневій публікації в американському журналі тема русофобії була вже дещо приглушена. Не виключено, що довелося враховувати неприйняття цієї думки американською аудиторією.

Судячи з усього, повністю замовчати проблему особистості Сталіна і сталінізму як суспільного феномену в американському інформаційному просторі президенту РФ було просто неможливо. Але й зосереджуватися на феномені «сталінізму», очевидно, теж було не з руки. І цей момент, в контексті Другої світової війни, як на мене, заслуговує на більш детальний розгляд.

## Сталінізм і міф про Велику Вітчизняну війну

Пам'ять про трагічні і героїчні події 1941–1945 років увійшли в наратив радянського колективного минулого як «Велика Вітчизняна війна». Уже за радянських часів історичне минуле стало набувати системної форми поєднання різноманітних фреймів (від англ. *Frame* – рамка, каркас, кадр) – відпрацьованих і схематизованих структур, покликаних передавати комплекс знань про щось. Відповідно до технологій фрейму, «спрямлений» і «очищений» від незручних деталей наратив Великої Вітчизняної війни за часів *Микити Хрущова* й *Леоніда Брежнєва* виявився настільки ефективним, що став уже зримо «затямрювати» собою мало не сакральний для більшовиків образ Жовтневої революції 1917 року, перебираючи на себе тим самим роль основоположного національного міфу-засновника – так званого «гранднاراتиву». Досить переконливо процес цієї трансформації описує *Ольга Малинова* у своїй книзі «Актуальное прошлое» [5].

Такий поворот у трактуванні історії часів Хрущова–Брежнєва особливо показовий на фоні досить скромного відзначення Дня Перемоги при Йосипові Сталінові. Як це не дивно на перший погляд, але у перші повоєнні роки практичні заходи влади по вшануванню пам'ятної дати Перемоги не відзначалися особливим розмахом. Дослідники пояснюють цю стриманість побоюванням правлячої верхівки за долю режиму, на який могла бути покладена відповідальність за масштаб людських і матеріальних втрат. Тож доводилось більше вдаватися до політики «закручування гайок». У цілому день Перемоги після 1945 року не відзначався парадом на Красній площі, і від 1948 до 1965 року він навіть не був вихідним днем [3, с. 90–105].

Та вже з середини 1960-х років Велика Вітчизняна війна перетворилася в Радянському Союзі у ключову ланку офіційного наративу, навколо якого вибудовувалася головна сюжетна лінія: народжений Жовтневою революцією радянський лад, громадянська війна, неп, індустріалізація, колективізація і боротьба з «класовими ворогами» – все це у загальному підсумку й забезпечило, мовляв, перемогу над фашизмом. Офіційно велич Перемоги виправдовувала всі більшовицькі злочиння, здійснені після Жовтневого перевороту 1917 р. Задля утвердження цього наративу були задіяні величезні пропагандистські зусилля, що втілювалися у солідну інфраструктуру колективної пам'яті, створену почасти в хрущовський, а здебільшого в брежнєвський період правління.

У підсумку з'ясувалося, що після банкрутства наративу про вступ країни в епоху комуністичного будівництва Велика Вітчизняна війна виявилася чи не єдиним елементом колективного минулого, найбільш зручним для політичного конструювання позитивного образу СРСР. Навіть після розпаду СРСР жодна політична сила Росії не ставила під сумнів значення створеного за технологіями фреймів наративу про війну на відміну від України, де оцінка подій Другої світової війни й донині залишається предметом гострих обговорень.

Мова не йде про якусь особливу пристрасть українців до наукових диспутів. В Росії, як на те, також відчувається гостра необхідність коригувати усталені образи війни з урахуванням знань про тіньові сторони радянського життя, що стали надбанням гласності в роки перебудови.

Адже неможливо ізолювати сам факт перемоги від історичного контексту, в якому ця Перемога здобувалася: йдеться й про роль Сталіна у перемогах і поразках, й про практику масових репресій, і про політику СРСР щодо Європи напередодні й після війни. І тут велич Перемоги не дає індульгенції здійсненим сталіністами злочинам, що кидають густу тінь на можливість встановлення безумовного консенсусу щодо витоків і характеру Другої світової війни.

Щоб зарадити ситуації й зберегти позитивний за радянськими мірками наратив про війну, на повну силу були задіяні державні органи Російської Федерації. Щоправда у 1990-х і у 2000-х роках ця проблема вирішувалася по-різному. Усвідомлюючи цінність пам'яті про війну, «команда *Б. Єльцина*» прагла зображати війну як подвиг народу, але жодним чином не як заслугу комуністичної партії й радянської держави. Тим самим ідеологи Єльцина вже не інтерпретували репресії як «окремі перегини». Переоцінка «радянського експерименту» дала можливість акцентувати увагу на стражданнях народу, що виявився жертвою не лише гітлерівського нацизму, але й нелюдського сталінського режиму. Отже, як випливало із цієї інтерпретації, Перемога була здобута не стільки завдяки, скільки всупреч радянській системі.

Тим часом велику увагу стали приділяти воєнним парадом в честь дня Перемоги. До 1965 р. такими парадом відзначалися лише ювілеї Перемоги, а щорічні воєнні паради відбувалися 7 листопада – це мало б підкреслювати зв'язок між перемогою над нацистською Німеччиною і Великою Жовтневою революцією. Останній радянський парад 9 травня відбувся в 1990 р. на відзначення 45-тої річниці Перемоги. Більше того – у 1993 і 1994 роках урочистості з нагоди Дня Перемоги були перенесені в новий меморіальний комплекс на Поклінній горі. Однак згодом виявилось, що в ситуації все зростаючого конфлікту між Єльциним і Верховною радою центр міста, що завжди традиційно асоціювався із владою, опинився в розпорядженні ліво-комуністичної опозиції. Після обстрілу Білого дому, в наступному 1995 р. в процесі підготовки відзначення 50-річчя Перемоги адміністрація Єльцина визнала за благо повернути парад на Красну площу. Однак це не змінило ідеологічної складової урочистостей: в досягненні перемоги вирішальну роль віддавали народу, його характеру, але не радянському ладу.

Тим часом опозиція заповзязалась організувати свою альтернативну ходу від Білоруського вокзалу до Луб'янки. Реагуючи на це, влада стала активно використовувати тему фашистської загрози, взявши на озброєння вираз «червоно-коричневі». Це мало б вказувати на спільну «тоталітарну» природу комунізму і фашизму. Більше того – в жовтні 1993 р. Борис Єльцин у своєму зверненні до громадян Росії назвав розстріл Білого дому у Москві придушенням «збройного фашистсько-комуністичного заколоту в Москві» [2].

Згодом ці характеристики набули широкого розголосення, коли противники влади як зліва, так і справа зображалися представниками єдиної небезпечної сили, якій слід протистояти будь-якими засобами. Опозиція у відповідь звинувачувала владу у насаджуванні «демофашизму». Врешті-решт «обидві сторони, використовуючи термін «фашизм» для конструювання образу противників, вживали їх досить довільно» [5, с. 95].

За відсутності консолідованої точки зору щодо колективного минулого, поєднання різноманітних фреймів відповідно до поточної кон'юнктури стало чи не оптимальним рішенням для білякремлівських спічрайтерів. Так, з приходом до влади **Володимира Путіна** в Росія взяла курс на часткову реабілітацію радянської спадщини, проте не відштовхувалась від Жовтня 1917 р., а вже в рамках «тисячолітньої історії». Генеалогія сучасної російської державності стала вибудовуватися за принципом *a la carte* (згідно з меню) із апеляцією до тих чи інших історичних епізодів. За цієї технології образ Великої Перемоги виявився унікальним ресурсом, котрий, однак, було важко вписати у якийсь узагальнений наратив. Так, з одного боку, критичний наратив Єльцина так і не був дезавуований: і Путіну, й Медведеву доводилося використовувати пам'ять про Велику Вітчизняну війну у своїх виступах, час від часу дистанціюючись від радянського минулого, а то й засуджуючи його. З другого боку, прославляючи Велику Перемогу, офіційним особам доводилося стримувати критичну інтерпретацію подій того часу. Зазвичай офіційні промови з приводу урочистостей будувалися навколо чотирьох усталених фреймів: 1) данина пам'яті жертвам війни; 2) вдячність ветеранам і кроки щодо їхньої матеріальної підтримки; 3) міркування щодо спадкоємності поколінь; 4) констатація політичних уроків війни. У підсумку все завершилося тим, що Росії приписується роль чи не єдиної хранительки історичного досвіду, вистражданого за роки воєнного лихоліття.

Найважливішим стало те, що Путін настирливо прагнув використати пам'ять про Велику Вітчизняну війну задля конструювання російської ідентичності, що подала з «історичної Російської держави». За умов домінування державницького наративу Велика Перемога віднині представляється як свято національної єдності, що згуртовує росіян незалежно від різниці поколінь і наявних ідеологій. Пам'ять про війну, звільнена від тягаря комуністичної спадщини, розглядається як безцінний матеріал для ілюстрації змужніння національного характеру, але не на основі радянського ладу, а на ґрунті «тисячолітньої» історичної спадкоємності. Тобто владна еліта усвідомлено почала використовувати «зручні» фрагменти колективного минулого, де міф про війну виконує функцію «міфу про походження» – того історичного моменту, коли нація врешті-решт кристалізувалася у своїй «сучасній формі».

Показово, що під час третього терміну президентства Володимира Путіна (7 травня 2012 – 7 травня 2018) провідною ідеєю в його виступах стало уславлення патріотизму, підкреслювалась єдність «багатонаціонального» російського народу та акцентувалася увага на тому, що це є спільне свято народів Росії й країн СНД. При цьому тема пам'яті про війну в контексті країн Східної Європи нині вже не афішується: вона задекорована загальними словами про «звільнені народи Європи», про «подвиги антифашистського спротиву». Час від часу належна данина віддається згадкам про союзників антигітлерівської коаліції. У деяких випадках нагадування про події війни супроводжується міркуваннями про значимість «історичного примирення між Росією і Німеччиною». Стосовно прибічників української Революції гідності кремлівські ідеологи стали вживати епітети «нацистсько-бандерівська банда». А що вже після анексії Криму, то у виступах Путіна на повну силу зазвучала тема Росії як «великої країни». Тут головне

завдання полягало в тому, щоб «застовпити» кордони там, де це видається політично доцільним [5, с. 106–114].

Та чи не найбільшою проблемою для Володимира Путіна стало визначитись із персоналією Йосипа Сталіна. Висловивши на початку 2000-х рр. готовність частково реабілітувати радянське минуле, кремлівська влада опинилася перед необхідністю реагувати на періодичні запити щодо повернення імені Генераліссимуса у історичну пам'ять вдячного російського народу. Разом з тим, зазначає Ольга Малинова, позиція Путіна з цього приводу від самого початку була ухильною. З одного боку, він нібито нічого не мав проти обговорення цієї теми в інформаційному полі країни. З другого боку, він не вітав перейменування Волгограду у Сталінград. Дмитро Медведев виявився більш послідовним у ставленні до фігури Сталіна: «не зважаючи на те, що під його керівництвом країна добивалася успіхів, те, що було зроблено по відношенню до власного народу, не може бути прощено» [6].

Напрошується думка, що зберігаючи офіційно прихильність до демократичних цінностей, російська влада тривалий час не наважується відкрито героїзувати політика, що здійснив масу злочинів проти власного народу. Хоча підспудно «стара гвардія» в особах мера Москви **Юрія Лужкова**, спікера Ради Федерації **Валентини Матвієнко** та віце-прем'єра **Дмитра Rogozіна** час від часу ставили питання про «повернення» імені Сталіна в суспільно-політичне життя країни. І це приносило свої плоди, принаймні закладалися передумови для такого повернення. У квітні 2014 р. після кількох невдалих спроб було все-таки ухвалено закон, що доповнював Кримінальний кодекс РФ статтею, караючою за «реабілітацію нацизму». Характер закону засвідчує, що він задуманий як інструмент залякування, що обмежує діапазон інтерпретацій історії воєнних часів до офіційно схвалених.

Вищесказане можна звести до загального підсумку: символ Перемоги було «віддалено» від негативної пам'яті про сталінський режим (масові репресії, помилки першого періоду війни, непомірно висока ціна деяких воєнних успіхів тощо). А це вже призводить до певної «смісловій інфляції» Перемоги, що ослаблює її значимість перед викликами громадськості та професійних аналітиків – як вітчизняних, так і зарубіжних.

## Сталінізм як феномен

Ситуація, як бачимо, складається патова: як каже французька приповідка – «мертві хапають за ноги живих». Незримий образ Сталіна все ще витає над правлячим класом Росії. А той, в свою чергу, в дусі колишньої компартійної бюрократії докладає всіх зусиль, щоб нівелювати самий термін «сталінізм» і витиснути його із суспільно-політичної думки країни. Тактика не нова, але іншої поки що не придумали. Згадується, як ще після XX з'їзду КПРС лідер італійських комуністів **Пальміро Тольятті** висловив слушну думку про радянських керівників: вони прагнуть звалити всю відповідальність за сталінізм на одного Сталіна, але не допустити жодним чином використання терміну «сталінізм».

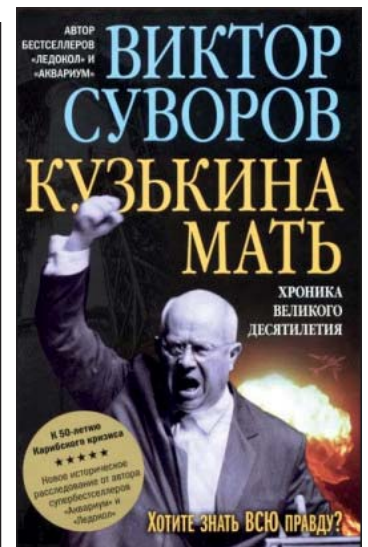
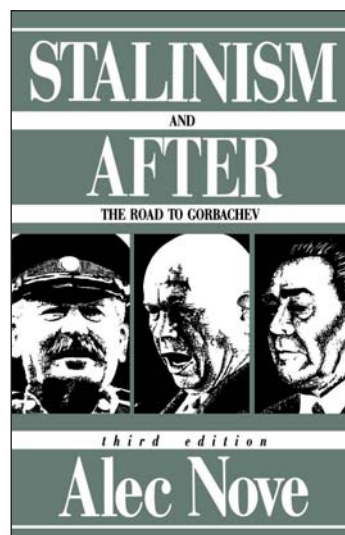
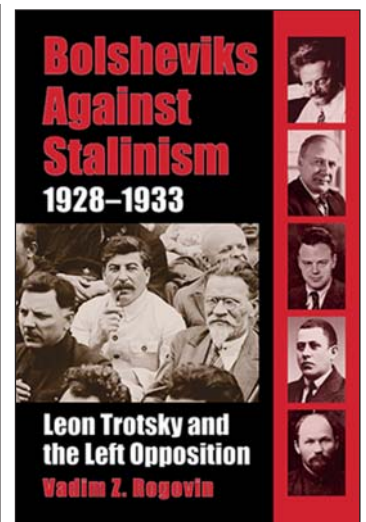
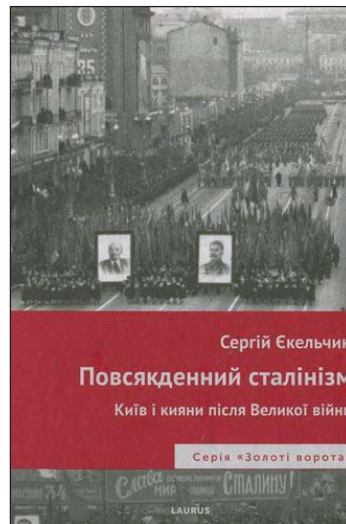
Тактика «засудження і відмежування» від постаті Сталіна в рядах радянської бюрократії теж зазнала певної трансформації: коли спочатку увага акцентувалася на тиранічному характері «вождя всіх часів і народів», то згодом

стали все більше нарікати на збіг історичних обставин, перед якими, мовляв, безсилою стає будь-яка особиста чи колективна політична воля. Йдеться насамперед про промислову й культурну відсталість царської Росії, про соціальне і політичне виснаження країни після громадянської війни, про крах надій на світову революцію, про зовнішню загрозу. Одним словом, мовляв, форс-мажорні обставини не залишали іншого виходу, як піти по шляху встановлення режиму одноосібної влади. А сам факт здобутої у війні Перемоги і є найкращим підтвердженням правильності обраного шляху. Коли прийняти цю парадигму, то залишається нез'ясованою низка запитань: 1) чи був сталінізм історично неминучим?; 2) у якій мірі його економічні, політичні й ідеологічні особливості мали коріння в історії царської Росії?; 3) наскільки ці особливості були продовженням політичних й ідеологічних тенденцій більшовизму?; 4) чи збереглися ці особливості після смерті Сталіна і в чому конкретно вони проявляються?

Часи горбачовської перебудови були досить продуктивним періодом переосмислення проблем тієї глибокої суспільної кризи, що спіткала СРСР. Чи не найгостріший дискурс було розгорнуто навколо проблеми усвідомлення економічних, соціальних і політичних структур, що породили сталінізм і пов'язали його із командно-адміністративним управлінням. Головними темами суспільного дискурсу були такі: Чи витoki тоталітаризму лежать в теорії марксизму, чи це – закономірний наслідок еволюції «особливого шляху» російського самодержавства? Командно-адміністративна система управління є наслідком особистої волі Сталіна чи це – закономірний етап на шляху бюрократизації управлінських схем, притаманних тій чи іншій країні? Остаточного вирішення цих проблем, судячи з усього, не було досягнуто й до наших днів ні в публіцистиці, ні в науці. Та й навряд чи це можливо в найближчій перспективі, коли й сьогодні для 70 % росіян образ Сталіна асоціюється з ефективним менеджментом. А до того ж у всьому світі простежується згортання демократичних процесів і все ширше впроваджується система державного контролю й маніпулювання широкими масами населення. Отже, складається враження, що вітер історії наразі подув не в паруси демократичних країн.

Тож для осмислення феномену «сталінізму» слід звернутися до фундаментальної монографії російського професора **Віктора Макаренка** «Бюрократия и сталинизм» [4]. Книга була видана накладом у 50 тисяч екземплярів – цифра фантастично-неймовірна як на наші часи. Вибір нами цього джерела мотивувався не в останню чергу тим, що в книзі проблеми сталінізму розглядаються по-суті: як історико-філософська проблема, що не пов'язана безпосередньо з кон'юктурою нинішньої путінської Росії. Бо й сам Володимир Путін наприкінці 1980-х ще працював на ниві, так би мовити, «культпросвіти» в далекому Дрездені й навряд чи переймався тими проблемами, з якими йому довелося зіткнутися згодом на посту президента РФ.

Отже, я апелюю до класичного наукового аналізу Віктора Макаренка, актуальність якого у постановці проблеми лише зростає в наш час: «Якщо пов'язувати сталінізм з авторитарно-патріархальною політичною культурою, типовою для Росії впродовж сторіч, складовою частиною котрої є бюрократичне управління, то виникає запитання: наскільки командно-адміністративне управління і сталінізм були виразом загальних тенденцій російської



культури» [4, с. 12]. І відповідь на це запитання настільки не втратила своєї актуальності, що дозволяє нам досить широко її цитувати: *«Бюрократія – продукт утворення Московської держави. У міру захоплення й колонізації окраїн втручання уряду в економіку стало правилом управління країною. Воно і сформувало національний тип російського чиновника: всевладного, продажного, неосвіченого, розбещеного владою, неповороткого, тупоумного, по азійськи продажного, законслухняного і благочестивого. Недоліки й прорахунки господарської політики держави змушують населення перейматися не стільки запитанням про те, що зробив особисто кожен, щоб їх уникнути, скільки запитанням – хто винуватий? Такий стереотип існує й сьогодні. Особливо чітко виявляє він себе у дискусіях про роль Сталіна в історії радянського суспільства. І на кшталт того, як бюрократ вишукує винуватих своїх прорахунків серед «стрілочників», так і вони завжди вважають, що винуватим є «генерал-директор».* [4, с. 364]

Отже, передумови бюрократизації країни склалися віками в «історичній Росії», але й Сталін доклав своїх сил і вміння для того, щоб вивершити ідеальну модель державного тоталітаризму. Тож Макаренко зазначає: *«ми не збираємось применшувати заслуг й історичного значення Сталіна. Після Леніна він, безумовно, був людиною, що надала соціалізму його нинішньої подоби. Ніхто, крім Гітлера, так не вплинув на долю Європи й світу, як Сталін»* [4, с.112–113]. Що й казати, ряд зазначених лідерів досить промовистий – вони вартують один одного. Так що й ставити їх «на одну дошку» немає потреби – вони там давно уже прижилися.

Головна функція впроваджуваної Сталіним моделі державного тоталітаризму з обоженням держави й підпорядкуванням їй громадянського суспільства була запрограмована ще Жовтневим переворотом 1917 р. І полягала вона далекі не в побудові соціалізму, а у зміцненні й розширенні могутності держави й пов'язаної з нею бюрократії. З цієї точки зору сталінський режим був набагато сильнішим, ніж царський. Він реставрував таке ставлення громадян до влади, котре сягає своїм корінням не лише добуржуазної пори, але навіть додержавної епохи – коли головним критерієм влади була сила. Мерзенне холуйство більшості населення перед Сталіним можна пояснити хіба що повним банкрутством розуму в ірраціональному політичному режимі. У повсякденні торжествував справжній сюрреалізм. У сталінському режимі були явища, які існуючи, не існували: вони ніколи не згадувалися публічно – і в той же час були відомі всім. Про порядки в таборах ГУЛАГу в газетах не писали, але кожен усвідомлював їх присутність у суспільному житті і жахиття існуючих там поневірянь. Так, зазначає Віктор Макаренко, *«сталінізм створював «нову радянську людину» – щирого лукавого брехуна, готового до постійного і добровільного інтелектуального і морального самогубства. Адміністративна бездарність, економічне марнотратство і політичне холуйство – головні характеристики системи управління, створеної Сталіним. Існуючої, з незначними модифікаціями, й донині».* Тобто Сталін об'єктивно сприяв зміцненню в суспільстві атмосфери брехні, вірогідності й боягузтва.

Ця система пустила глибокі метастази, які важко піддаються терапії. Їх не можна знищити, списавши масові репресії лише на особисті якості Сталіна – його плебей-

ську мстивість, задрість, підозрілість й ненаситну жадо-бу влади. Бо в такому разі репресії можна звести до рівня трагічної випадковості в історії радянського суспільства. Мовляв, був би інший правитель, цього б не було. Але тоді ми самі потрапляємо в смислову пастку: виходить, що в радянському суспільстві все в порядку доти, доки справа не доходить до масових чисток партійно-державних чиновників, допоки суть справи зводиться до внутрішньої боротьби за чистоту марксизму в рядах партії. А рядових робітників, колгоспників й представників інтелігенції це, мовляв, не стосувалося. Однак таку логіку неможливо прийняти, бо насправді йдеться про мільйонні жертви людей, які ніколи не належали до апарату управління й ніколи не ототожнювалися з марксизмом.

Та й про сам марксизм як про сукупність наукових тверджень, ідей і понять в контексті сталінізму можна забути. На практиці відбувся потужний процес одержавлення марксизму як теорії. І ця практика засвідчує, що як тільки будь-яка ідеологія пов'язує себе з певною партією чи державою, зміст цієї ідеології неминуче видозмінюється залежно від потреб боротьби за владу в даний конкретний момент. При наявності вождя у ролі верховної й абсолютної інстанції він сам-один визначає те, що є марксизмом на даний момент. На думку Віктора Макаренка, у сталінській парадигмі *«марксист – це не той, хто вважає істинними ідеї Маркса, Леніна чи навіть самого Сталіна; марксистом є лише той, хто готовий визнати істинним усе, що верховна політична інстанція сьогодні, завтра чи через місяць захоче проголосити. Такої міри бюрократизації марксизму ні до Сталіна, ні після його смерті не існувало. Але її передумови визрівали ще до приходу Сталіна до влади й тягнуть над суспільствознавством і всією ідеологічною роботою й до цих пір».* [4, с. 111].

Бюрократичне й релігійне мислення по суті своїй співпадають. Феномен бюрократизації марксизму теж відбувся на шляхах перетворення його в державну релігію. З'явився цілий клан *«попів Марксової парафії».* Щось подібне відбувається в Росії й нині – бере гору своєрідне «сердечне злиття» релігії й державно-бюрократичного корпоративізму. Церква освячує бюрократію як єдину в своєму роді соціально активну силу в суспільстві. Народ зводиться до натовпу безвольних і безсилих політичних істот. На державну владу переносяться предикати бога. А сама держава як соціальна форма одухотворяється й обожається, адже кожна влада – від Бога. Політика стає релігією особливого роду, із своїми догмами, культами й емоціями. У сфері політики амвоном віднині стає телевізійний ящик, а політичні дискусії у формі ток-шоу стають різновидом богословських суперечок. Для їх розрішення й зняття напруги завжди є потреба у верховному авторитеті. Час від часу цей авторитет виступає третейським суддею і тим самим підноситься до рівня біблейського пророка. Взяти хоча б періодичні виступи Володимира Путіна на історичну тематику.

На цьому соціальному тренді слід зосередити особливу увагу. Бо це не просто ситуативні кроки – вони наочно демонструють тривалу багатовікову практику існування російської бюрократії: абсолютне пригнічення будь-яких форм економічного, соціального і культурного життя, котре не нав'язане суспільству державою, а відтак і не контролюється бюрократією. Йдеться також про застосування усіх засобів морального і фізичного пригнічення.

Вони породили в суспільстві страх і підозрілість. Внутрішнє шпигунство – вагомий компонент бюрократичного управління – стало нормою політичного життя країни. Образ внутрішнього ворога став складовою частиною політичної символіки, що маскувала й зміцнювала режим особистої влади. Апарат насилля при цьому режимі залишається поза громадським контролем.

Водночас простежувався зв'язок між проголошеною Сталіним ідеєю Радянського Союзу як центру світової цивілізації й ідеєю Москви як «третього Риму», що була обґрунтована у свій час слов'янофілами. Сталіну припала до душі ідея про особливу загальнолюдську місію Росії, адже носій такої місії автоматично отримує право «карати й милувати», що створює підстави для розправи над людьми. Показовою в цьому відношенні була й кампанія боротьби з низькоукліністю перед Заходом й безрідними космополітами. Водночас цінувалася виконавська дисципліна – заохочення й нагороди видавалися за найретельніше виконання поставлених завдань. Тим самим у народі стимулювалися консервативно-патерналістські схильності.

У підсумку, зазначає Віктор Макарєнко, сталінізм – це політичний режим, що охоплює всі сфери відносин, діяльності й свідомості. Держава й кожна його організація виступають знаряддям командування над масами, а не стимуляції їх соціально-історичної ініціативи. Партійно-державний апарат є засобом впровадження команд вождя у суспільне життя. Основні політичні цінності сталінізму – сила і наказ. Вони утворюють основи режиму й визначають відносини між класами, верствами й індивідуумами. Апарат протистоїть суспільству як предмету насильства і в той же час пов'язує народ з вождем. Останній персоніфікує й монополізує право на висловлення загальних інтересів. Служба вождю є практичною реалізацією цього права, хоча суб'єктивно вона може усвідомлюватися як служба батьківщині, народу, правді, справедливості чи ідеї всебічного перетворення світу, але без зміни тисячолітніх консервативно-патерналістських звичок і традицій. Бо саме вони й пов'язують кожного індивіда в механізм зміцнення особистісної диктатури. [4, с. 135].

### Сталін і Гітлер – союзники

Я не ставив перед собою завдання представити широку історіографію Другої світової війни. Але обійти доробок професора історії Єльського університету, дійсного члена академії «Інститут гуманітарних наук» **Тімоті Снайдера** практично неможливо. Насамперед йдеться про його книгу «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» (2010), що отримала широке міжнародне визнання й була перекладена на тридцять мов світу, в тому числі й українську. «Криваві землі» отримали 9 перших премій, а найпрестижнішою з них, як на мою думку, стала премія ім. Ганні Арєндт в галузі політичної думки.

«Криваві землі» не з тих книг, що пишуться «*Sine ira et studio*» – «без гніву і пристрасті». Та й як по-іншому писати, коли в центрі уваги автора стали 14 мільйонів жертв сталінського і гітлерівського режимів – мирних людей, «серед яких не було жодного солдата, який відбував службу»? Голокост євреїв, за оцінкою Тімоті Снайдера, «втілює найбільше зло століття». Разом з тим «громаддя Голокосту закриває від нашого зору інші німецькі плани, які передбачали ще більші вбивства. Гітлер хотів використати не

лише євреїв. Крім цього він хотів зруйнувати Польщу і Радянський Союз як держави, винищити їхні правлячі класи і вбити десятки мільйонів слов'ян (росіян, українців, білорусів, поляків). За час війни німці вбили приблизно таку ж кількість неєвреїв, як і євреїв, головно зморюючи голодом радянських військовополонених (понад 3 мільйони) і мешканців обложених міст (понад мільйон) або ж розстрілюючи цивільних у ході «каральних заходів» (майже мільйон, переважно білорусів і поляків)» [8, с. 8].

Для тих, хто в процесі «війн історичної пам'яті» зауважує, що не слід ставити на одну дошку сталінський і нацистський режими, Тімоті Снайдер наводить вражаючу аргументацію: «Радянський Союз переміг нацистську Німеччину на східному фронті Другої світової війни і в такий спосіб забезпечив Сталінові вдячність мільйонів і центральну роль у встановленні повоєнного ладу в Європі. Та Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими ж разючими, що й у Гітлера. У мирний час він навіть перевершив Гітлера. В ім'я захисту і модернізації Радянського Союзу Сталін протягом 1930-х років влаштував голодну смерть мільйонів і розстріли трьох четвертей мільйона людей. Він убивав власних громадян не менш ефективно, ніж Гітлер убивав чужоземних. Із 14 мільйонів осіб, яких навмисно вбито на Кривавих землях між 1933 і 1945 роками, третина – на совісті Радянського Союзу». [8, с. 8]

Чи доречно тут зауваження опонентів на кшталт того, що Тімоті Снайдер, очевидно, переоцінює число жертв серед поляків від рук Сталіна і Гітлера, а також, мовляв, зловживає історіями конкретних жертв голоду, репресій і Голокосту, що є прикладом «штучної сентиментальності»? Чи беруть собі до уваги ці критики, що юрист-міжнародник **Рафайл Лемкін**, який увів у обіг термін «геноцид», назвав згодом український Голодомор «класичним прикладом радянського геноциду»? Де вже тут до «сентиментальності»? Інші опоненти перейняті тим, що нібито Тімоті Снайдер вдається до «моралістичного розуміння історії», оскільки розглядає радянську/російську історію не «як самоцінний історичний досвід», а таким, що «може лиш служити політичним попередженням». Можливо, ці критики бажали б запровадити у своїй країні режим сталінізму і відчутти на собі його «самоцінний історичний досвід»? Ще комусь не подобається твердження Тімоті Снайдера щодо «рівнозначної злочинності нацистського і радянського режимів» [9].

Недолугість подібних звинувачень у бік американського історика яскраво демонструє таке твердження Тімоті Снайдера: «Станом на кінець 1938 року Радянський Союз убив з етнічних причин понад тисячу разів більше людей, ніж нацистська Німеччина. Якщо на те пішло, радянська влада вбила набагато більше євреїв, ніж встигли на той час нацисти». І в цьому ряду невинних жертв жодним виправданням для сталінського режиму не може бути те, що «євреї не були мішенями якоїсь конкретної національної кампанії, але гинули під час Великого терору тисячами, так само, як і під час голоду в Україні. Вони помирили не тому, що були євреями, а просто тому, що були громадянами найкривавішого тогочасного режиму» [8, с. 121-122]

Можливо, що для західного читача книга Тімоті Снайдера є просто історичним твором, але для нас, мешканців оцих «кривавих земель», це не просто оповідь про життя наших батьків і дідів. Наразі все це – оповідь і про наше

сьогодня, в якому ми й нині несемо на рівні ДНК увесь тягар минулих злочинів сталінського режиму, що деформували соціум і поставили нас перед проблемою кардинально подолати тягар геноциду у своєму історичному минулому. Чи не звідси тягнеться один із феноменів Майдану, кожен з яких спрямований проти чергової «злочинної влади»? А тим часом оця «злочинна влада», будемо відвертими, раз-по-раз регенерується в нашому суспільстві. Наукові твори Тімоті Снайдера допомагають нам подолати трагічне минуле нашої історії, переосмислити його і духовно очиститись. Бо ж сказано у Святому письмі: *«пізнайте істину, і вона зробить вас вільними»* (Іван 8:32). Саме в цьому й полягає катарсис очищення й духовна запорака «визволення».

А тим часом президент РФ Володимир Путін продовжує беззастанно культивувати тезу про те, що *«Червона армія розпочала визвольну місію в Європі, спасла від знищення й поневолення, від жахить Голокосту цілі народи»*. Здобувши перемогу над нацизмом, *«союзники разом створили Міжнародний військовий трибунал, покликаний покарати нацистських політичних і військових злочинців. В його рішеннях дана чітка правова кваліфікація таким злочинам проти людяності, як геноцид, етнічні й релігійні чистки, антисемітизм і ксенофобія. Прямо й недвозначно Нюрнберзький трибунал осудив і посібників нацистів, колабораціоністів різних мастей... І сьогодні наша позиція залишається незмінною: злочинним діям пособників нацистів не може бути виправдання, їм немає термінів давності..... Вважаю недопустимим ставити знак рівності між визволителями й окупантами»* [11].

Коли Путін ставить в центр уваги «посібників нацизму», то чому він обминає «союзників» нацизму? Тімоті Снайдер звертає увагу читача на поділ участі Радянського Союзу в Другій світовій війні на два періоди: 1) вересень 1939 – червень 1941, коли СРСР виступав як союзник Німеччини; 2) червень 1941 – вересень 1945, коли СРСР воював у складі союзників антигітлерівської коаліції. Поставивши проблему в таку систему координат, теза Путіна *«вважаю недопустимим ставити знак рівності між визволителями й окупантами»* набуває подвійного смислу. Одна справа – виступати на першому етапі війни як союзник нацистської Німеччини, інша – здійснювати на другому етапі визвольну місію від нацизму. Одна справа бути агресором на першому етапі війни, а зовсім інша – стати жертвою агресії (а потім і переможцем) на другому етапі.

У своїх подальших публікаціях Тімоті Снайдер звертає увагу на те, що активізація звернень до історичної тематики у виступах Путіна співпадає із нарощуванням агресивної політики на міжнародній арені. І це дійсно так. Показовою у цьому відношенні може бути зустріч президента РФ із молодими вченими й викладачами історії у Музеї сучасної історії (Москва) 5 листопада 2014 року. Проведення цього політичного заходу корелюється в часі з російською анексією Криму й агресивною фазою російської інтервенції на Донбасі. Тож, покладаючись на історію, Путін принагідно озвучував тезу про те, що *«саме в Херсонесі хрестився князь Володимир, а потім хрестив Русь. Херсонес – це ж що? Це Севастополь. Ви уявляєте, який зв'язок між духовним витоком і державною складовою, маючи на увазі боротьбу за це місце і за Крим в цілому, за Севастополь, за Херсонес. По суті російський народ впродовж багатьох віків бореться за те, щоб встати поблизу своєї історичної*

*купелі»*. Отже, як слідує із виступу президента РФ, саме він і забезпечив шляхом анексії Криму оцей самий *«зв'язок між духовним витоком і державною складовою»*. Жодної тобі агресії, лише боротьба за духовну велич Росії і доступ до «історичної купелі» [1].

Другий посил Путіна молодим істориком полягав у тому, що радянська зовнішня політика завжди була миролюбною, а коли вже уклалися домовленості щодо поділу території іншої держави, то лише задля історичної справедливості: *«Адже коли звернутися до глибокої історії, то немає жодної програшної для нас позиції»*. А для тих, хто й донині апелює до пакту Молотова–Ріббентропа і звинувачує Радянський Союз у розділі Польщі, Путін пропонує свою оцінку подій: *«Радянський Союз підписав договір про ненапад з Німеччиною. Кажуть: ой як погано. А що ж тут поганого, якщо Радянський Союз не хотів воювати? Що ж тут поганого-то?»* [1].

Тімоті Снайдер звертає увагу читача, що в той час, як російські воєнні «гуманітарні конвої» продовжують вторгнення в Україну, Володимир Путін вирішив реабілітувати союз між Гітлером і Сталіном, котрий і поклав початок Другій світовій війні. Насправді, пише історик, *«Сталін хотів воювати. У серпні 1939 року пакт Молотова–Ріббентропа мав секретний протокол, що розділяв Східну Європу між Гітлером і Сталіном. Він прямо вів до німецько-радянського вторгнення в Польщу в наступному місяці, яке й розпочало Другу світову війну»*. Історичне значення пакту Молотова–Ріббентропа неможливо переоцінити: цей пакт *«стоїть в первинних витоках німецької і радянської агресії у Східній Європі й усіх наступних трагедій, які вона принесла, в Польщу й куди інде. Сталін уклав договір з Гітлером, будучи повністю обізнаний про антисемітизм його партнера, і навіть розраховуючи на нього в дипломатії»* [10].

Нинішні спроби Путіна звинуватити у антисемітизмі інші держави, а натомість обілити сталінізм не мають під собою жодних історичних доказів. Варто згадати хоча б той факт, що у Женеві, де сіоністи зібралися на свій Всесвітній єврейський конгрес (16–25 серпня 1939 р.), звістка про підписання пакту Молотова–Ріббентропа стала шоком: *«Кожен присутній відразу зрозумів, що Гітлеру розв'язані руки і що наступає війна з особливо страшними наслідками для євреїв. Хаїм Вайцман, лідер цієї всесвітньої організації, закрав Конгрес словами: «Друзі, у мене лише одне побажання: щоб усі ми залишились живими»* [10]. Це був не простий пафос: *«Мені ніж два роки по тому достеменно в тій частині Європи, що була визначена секретним протоколом згідно пакту, розпочався Голокост. До 1945 року майже всі із мільйонів євреїв, що мешкали в цих регіонах, будуть мертвими»* [Там же].

Чи можна було якось зарадити справі й не допустити Голокосту? Принаймні стати на заваді такого масового вбивства. Яку роль в тому міг відіграти Радянський Союз? Тімоті Снайдер наводить приклад, коли німці ще не приступили до здійснення Голокосту, але фахівець із депортації євреїв із окупованих країн **Адольф Айхман** *«дійшов до очевидного, здавалось би, висновку: ці 2 мільйони євреїв слід депортувати на схід, на гігантські простори СРСР союзника Німеччини. Сталін, зрештою, вже створив був зону єврейського поселення на Далекому Сході, в Біробіджані. Німці завважили (і звертатимуть увагу на це потім), що радянський режим, на відміну від німецького, має державні*

ресурси й територію, потрібну для ефективної масової депортації. У січні 1940 року німці запропонували передати СРСР європейських євреїв. Але Сталін цією пропозицією не зацікавився». [8. с. 152].

Звинувачуючи **Юзефа Липського** – польського посла в Німеччині (1934–1939 рр.) – у антисемітизмі, Володимир Путін бідкається про сумну долю євреїв, приречених на вимирання в разі депортації їх у одну з гарячих африканських країн. А згадайте, як після агресії проти Польщі СРСР здійснював на зайнятих територіях репресивну політику щодо польських громадян, в тому числі й євреїв: «В тилу радянський НКВС організував масову депортацію приблизно півмільйона польських громадян в ГУЛАГ. Він також стратив тисячі польських офіцерів, багато з яких лише завершили бої з Вермахтом». Звісно, територіально ГУЛАГ був розміщений в зовсім іншій – холодній – кліматичній зоні, і тут у Путіна ніяких інших застережень щодо депортації немає. Так, звісно, холодна Сибір – це ж вам не спекотна Африка.

З часом «визволення» у формі окупації відбулося і з країнами Балтії. Володимир Путін зображає цей процес майже епічно, вдаючись до евфемізму «інкорпорація»: «Восени 1939 року, вирішуючи свої воєнно-стратегічні, оборонні завдання, Радянський Союз розпочав процес інкорпорації Латвії, Литви і Естонії. Їхній вступ у СРСР було реалізовано на договірній основі, при згоді вибраних властей. Це відповідало нормам міжнародного і державного права того часу. Крім того, Литві в жовтні 1939 року було повернено місто Вільно й прилегла область, що раніше входили у склад Польщі. Прибалтійські республіки у складі СРСР зберегли свої органи влади, мову, мали представництва у радянських вищих державних структурах» [11].

Сприймаєш ці слова Путіна як фігури вищого політичного пілотажу або, як кажуть в Одесі, «прямо тобі картина маслом». А тим часом маєш зважати на те, що перспектива «визволення» України у формі «інкорпорації» до цього часу не знята з порядку денного путінської Росії. Тож проблема «інкорпорації» країн Балтії у викладі Тімоті Снайдера зберігає свою актуальність. Йдеться про те, що саме «союз Сталіна і Гітлера мав руйнівні наслідки для Польщі й трьох балтійських держав – Литви, Латвії й Естонії». Протягом десяти місяців після вторгнення у Польщу радянські війська окупували країни Балтії, які були анексовані Радянським Союзом: «ці три маленькі країни втратили десятки тисяч громадян в депортаціях, включаючи більшу частину своїх еліт. Балтійські держави були оголошені радянським законом «ніколи не існуючими», щоб сама служба цим державам стала злочином. Радянська ідея, що держави можуть оголошуватися існуючими або ні, що віддається відлунням у нинішніх російських висловлюваннях про Україну, глибоко в'їлася в історичну пам'ять Польщі й Балтії».

Тож не дивно, що нинішнє керівництво Польщі і країн Балтії виступили із розвінчуванням безглуздої російської пропаганди, що нібито Росія була змушена вторгнутись в Україну у 2014 році лише тому, «щоб захистити Європу від фашизму». Вони пам'ятають не лише про пакт Молотова–Ріббентропа, але й серію економічних угод між нацистами і «світами», що були укладені в 1940 і на початку 1941 року, і фіктивні вибори й пропаганду в радянській зоні, котрі, скидається на те, віддаються моторошним відлунням у нинішніх діях Росії в окупованій Україні».

Тімоті Снайдер вважає, що реабілітація Путіним пакту Молотова–Ріббентропа є лише однією із ланок у довгому ланцюгу просування Москви в бік «відродження поділу Східної Європи між Росією і Заходом. У березні [2014 р. – В.Т.] російський парламент запропонував польському міністерству закордонних справ розділити між двома країнами територію України. Ніхто у Варшаві не прийняв цієї пропозиції всерйоз. У своїй переможній промові після анексії Криму Путін переконував, що захист етнічних братів був законною причиною вторгнення в Україну. Таким було й виправдання нацистською Німеччиною захоплення Австрії і частини Чехословаччини у 1938 році Радянським Союзом – напад на Польщу в 1939» [10].

Отже, як це було й раніше, в нинішній війні історичної пам'яті історичний наратив використовується як інструмент поточної політики. І в цьому немає нічого принципово нового. Хіба що риторичним залишилося запитання, поставлене у свій час міністром закордонних справ ФРН **Хайко Маасом** та істориком **Андреасом Віршінгом**: «Скільки політики «витримує» історія?». І скільки ще буде витримувати? Якщо вислів **Шарля Монтеск'є** «Кожен народ гідний своєї долі» є адекватним, то це означає лиш одне: кожен громадянин має нести політичну відповідальність за той режим, який він підтримує і докласти сил задля утвердження демократії й незалежності. Іншого шляху немає. ■

#### Література:

1. Встреча с молодыми учеными и преподавателями истории. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/46951>.
2. Ельцин Б.Н. К гражданам России. Обращение президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина 4 ноября 1993 г. Обозреватель – Observer. 1993. № 25 (29). С.9.
3. Копосов Н. Е. Память строгого режима. История и политика в России. М., 2011. С.90–105.
4. Макаренко В. Бюрократия и сталинизм». Ростов-на-Дону, 1989. 360 с.
5. Малинова О. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. М., 2015. 207 с.
6. Медведев Д.А. Нам не надо стесняться рассказывать правду о войне – ту правду, которую мы выстрадали. Известия. 2010, 7 мая. URL: <http://www.izvestia.ru/pobeda/article3141617/>.
7. Неформальный саммит СНГ. Президент России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62376>.
8. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталінін: монографія. Київ, 2011. С.8.
9. Снайдер, Тімоті – Вікіпедія. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%...>
10. Снайдер Тімоті. Новая ностальгия Путина. Putin's New Nostalgia. URL: <http://www.ostrovoklg.ua/print/statti/kultura/timoti-snyder-novaya-nostalgiya-putina-putins-new-nostalgia>.
11. Путін В.В. Фактические уроки 75-й годовщины Второй мировой войны. Независимая газета. Интернет версия. – 19.06.2020